

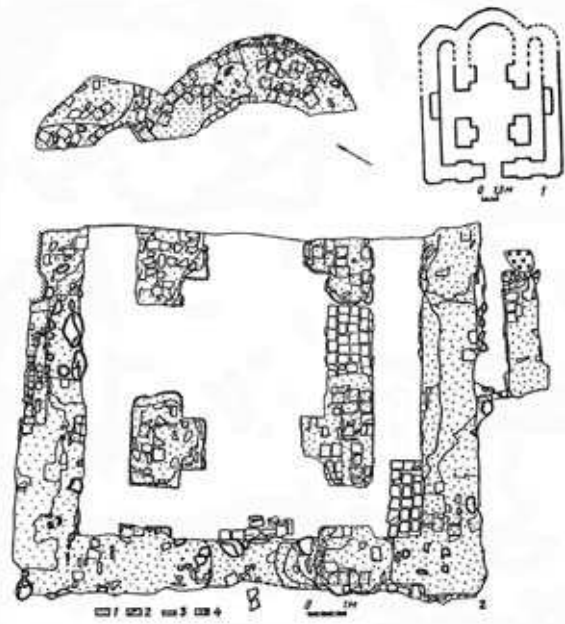
Князь Володимир Мономах – меценат сакрального мистецтва

Син Всеволода Ярославича, онук Ярослава Володимировича Мудрого – Володимир-Василь Всеволодович Мономах (1053–1125) належить до числа найвидатніших людей давньої Русі-України. Як політичний діяч він був проинятий турботою про єдність Руської землі, вів тривалу боротьбу з половцями; відомий як письменник, твори якого внесені до Лаврентіївського літопису¹. Особі Володимира Мономаха та його літературній спадщині, крім студій та розвідок, присвячені й монографії². Одначе, здається, майже не привертала до себе увагу меценатська діяльність князя, простежити яку зовсім не просто, бо годі було б сподіватися на те, що збереглося достатньо як історичних свідчень, так і власне пам'яток церковного будівництва, не кажучи вже про начиння храмів. Тож чи варто взагалі порушувати питання стосовно ролі Володимира Мономаха у розвитку духовної культури?

Володимир Мономах, охрещений ім'ям Василя, як відомо, протягом свого життя послідовно князував у Переяславі (1073–1076), у Чернігові (1076–1077), у Смоленську (1077–1078), знову у Чернігові (1078–1094), знову у Переяславі (1094–1113) й, нарешті, у Києві (1113–1125). Така своєрідна “міграція” знаходить пояснення в тодішній політичній ситуації³. Певною мірою її документують і вислі печатки різних типів⁴. Саме в межах означених князівств і належить шукати сліди меценатської діяльності цієї незвичайної особистості.

Невідомо, чи вів князь церковне будівництво до 1100 р., зокрема, коли досить тривалий час князував у Чернігові, а отже мусив мати безпосереднє відношення до спорудження царгородськими будівничими в 1080–1084 рр. у північно-східній частині дитинця невеличкої чотиристовпної двоповерхової церкви-усипальні, віднайденої у 1985 р.⁵ Верхнє приміщення було прикрашене стінописом. Від підлоги залишилися численні уламки керамічних плиток з поливою жовтого, зеленого та чорного кольорів. Чернігівський храм-усипальня не типовий для Русі так само, як і для Візантії, але є своєрідним відгуком на східну християнську традицію, котра знайшла продовження в Болгарії XII–XIII ст.⁶ Одначе подібна церква Одаларджамі, споруджена в XI чи XII ст., відома-таки в самому Константинополі⁷. Залишається нез'ясованим, чи не була вона усипальнею родини імператора Костянтина Мономаха, до якої належала й мати князя Володимира Мономаха. Писемні джерела про це нічого не повідомляють.

В Іпатіївському літописі під 6606 (1098) р. міститься повідомлення про те, що Володимир Мономах заклав кам'яну церкву святої Богородиці в Переяславі на княжім

План і реконструкція церкви-усипальні на Чернігівському дитинці (за В.П. Коваленком і П.О. Раппопортом). 1080–1084 рр.

дворі, а також “заложи ... городъ на Вѣстри”⁸; далі, під 6609 (1101) р., йдеться про те, що той же князь заклав у Смоленську кам’яну церкву святої Богородиці, єпископію⁹. Проте єпископською ця церква стала лише від 1136 р., коли була заснована Смоленська єпархія. В 1101 р. Смоленське князівство разом з Переяславським належало Володимирові Мономаху, котрий одержав у 1093 р. після смерті свого батька Всеволода також і Ростово-Суздальську землю. Майже одночасно він розпочинає будівництво великих церков у Суздалі та Смоленську, в межах існуючої на той час Переяславської єпископії. Смоленський Успенський собор довелося добудувати вже князю Ростиславу Мстиславичу, онукові Володимира Мономаха; ця споруда, освячена в 1150 р., проіснувала до 1674 р.¹⁰ Суздальська церква, як стало зрозумілим після досліджень 1995–1996 рр., дійсно була орієнтована на відтворення типології Успенського собору Києво-Печерського монастиря, хоча споруджена з певними відмінами¹¹. Вона відремонтована в 1148 р., а потім в 1194 р. і проіснувала до 1222 р., коли на її місці звели частково існуючий досі собор Різдва Богородиці, прикрашений стінописом в 1233 р.¹²

Неможливо заперечувати, що Володимир Мономах насправді був найбільш видатною особистістю з усіх князів, пов’язаних з Переяславом¹³. Під його владою крім власне Переяславської землі опинилися величезні волості. Стольне місто заходами митрополита Єфрема було належно прикрашене багато оздобленими храмами, про що, зокрема, повідомляє літопис з приводу освячення в 1090 р. церкви архангела Михайла, згадуючи при цьому про закладені церкви – надвратну Федора Стратилата та Андрія Первозваного біля воріт¹⁴. Князь Володимир Мономах, як вже зазначено, в 1098 р. закладає кам’яну церкву Богородиці на княжому дворі. Залишки цієї споруди звичайно вбачають у невеличкій (20 × 12 м) тринавній чотиристовпній розташованій у княжій частині дитинця церкві. Під час її розкопок в 1958 р.

*Остер. Вівтарна апсида церкви св. Михайла (Юр'євої божниці).
Близько 1100 р.*

знайдено багато керамічних плиток й уламки круглого віконного скла¹⁵.

В межах Переяславського князівства у заснованому в 1098 р. місті на Острі невдовзі, ймовірно-таки заходами князя Володимира Мономаха, побудована невеличка церква з однією великою напівкруглою апсидою, відома як “Остерська божниця”, або “божниця святого Михайла”, або “Юр’єва божниця”. Її датують близько 1100 р. Доля виявилася вельми неприхильною до цього храму: вже в 1152 р. нападники-князі “ту сдумавше разведоша Городокъ Гюргевъ, и пожго[ша] и [божницю] же святого Михаила, верхъ баше надрублень деревом и то сгорѣ”¹⁶. Пізніше церкву майже всю розібрали, залишивши тільки вівтарну частину¹⁷. Залишки споруди прикрашають фрески, досліджені ще в той час, коли живопис був краще збережений, адже сьогодні далеко не всі зображення можуть бути простежені в подробицях¹⁸. Конху апсиди прикрашає постать Богородиці Оранти з архангелами, нижче – Євхаристія (в центрі – престол з

ківорієм, який охороняють ангели в білих туніках з рипідами в руках), й нарешті, між вікнами – шість постатей святих. Навколо рослинні орнаменти. Царгородська система розпису тут сполучена з високою майстерністю виконання, що безперечно свідчить про аристократичну приналежність замовника. Все ніби безперечно вказує на князівське середовище, коли не на особу саме Володимира Мономаха. Складніше визначити походження малярів, хоч вони, з огляду на майстерність, явно видаються усіма ознаками, властивими кращим

Євхаристія, фрагмент. Фреска віттарної апсиди церкви св. Михайла в Острі. Поч. XII ст.

візантійським творам. М.О. Макаренко зауважив, що фрески Остерської (Юр'євої) божниці мають чимало спільного з киево-софійським стінописом, але неможливо не помітити також розбіжності, котрі мали бути на початку XII ст. “Нині, – пише дослідник, – загальне вражіння від рештків розписи безраднісне і в розумінні їх цілості, а також і з погляду кольорових завдань. Здається тепер, що вся поверхня вкрита брунатно-червоними плямами то більш, то менш густими, інтенсивними силою фарби. Іноді між ними помічаємо вкраплення жовтої, зеленої, голубої та білої фарб. Коли-ж придивитися до розписи, то можна помітити певну і не погану розмальовку. Гра теплих тонів з холодними, уміло і художньо розміщених”¹⁹.

З ім'ям Володимира Мономаха прийнято також пов'язувати спорудження київської церкви Спаса на Берестові, розташованої поблизу Печерського монастиря, з часом – родової князівської усипальні династії Мономаховичів. Це був великий шестистовпний хрестовокупольний храм, нартекс якого мав вежу і хрещальню, котрі виступали розвинутими ризалітами на південний і північний фасади, а з трьох боків до храму прибудовані притвори²⁰. Від первісної споруди, ймовірно зведеної після 1113 р., залишилася лише західна частина – нартекс, а план церкви відомий завдяки розкопкам 1909 р. При реставраційних роботах в 1970 р. на західній стіні виявлено велику за розміром фреску початку XII ст. із зображенням чудесного лову риби²¹. Не виключено її виконання тими самими малярами царгородського напрямку, котрі дещо раніше працювали над оздобленням остерської “божниці святого Михайла”.

Як відомо, князь Володимир Мономах потурбувався, аби урочисто освятити 1 травня 1115 р. щойно відбудовану церкву Бориса і Гліба у Вишгороді, а в 1117 р. заклav церкву Бориса і Гліба “на Лытк”, де в 1015 р. вбили князя Бориса²². Там

Київ. Церква Спаса на Берестові. 1113–1125 рр. Реконструкція Г.М. Штендера.

Чудесний лов риби. Фреска церкви Спаса на Берестові. 1113–1125 рр. Реставраційне промалювання.

судилося в 1125 р. Володимирові Мономаху й померти: “на Лте, у милое церкве, юже созда потщаньем многим”, – як про це сказано у Лаврентіївському літописі. Характеризуючи померлого князя, літописець ще раз згадає про “церковь прекрасну”, побудовану “на Лтѣ”. Проте, в 1154 р. храм був спалений половцями і повідомлення про нього назавжди зникають зі сторінок руських літописів. Залишки церкви було віднайдено лише в середині ХІХ ст. в місті Бориспіль, закладеному в 1629 р. Досліджували їх у 1925 р. і особливо ґрунтовно – у 1950 р.²³ Підсумовуючи сказане, належить зауважити, що сумна доля чекала всі церковні споруди, зведені Володимиром Мономахом: жодна з них не збереглася повністю, лише дві – частково, до того ж з фресками. Звичайно, йдеться про Остерську божницю та про київську церкву Спаса на Берестові.

Можна не сумніватися в тому, що у київської князівської родини часом з’являлися вишукані за виконанням сакральні мистецькі твори царгородського походження, зокрема – ікони. Майже всі вони з часом зникли безслідно. Однак зберігся переказ про те, як візантійський імператор (1042–1054) Костянтин ІХ Мономах, віддаючи доньку за сина князя Ярослава Мудрого, Всеволода, поблагословив її іконою Богородиці Одигітрії, очевидно відтворенням реліквії, котра знаходилася у столичному Влахернському храмі. Тому ікону цю привезено до Чернігова. З часом вона стала власністю сина князя Всеволода і візантійської принцеси – Володимира Мономаха, який залишив образ у Смоленську, де зображення Богородиці уславилося чудами. Історична доля цього твору не зовсім зрозуміла, але з того, що в ХІV ст. набувають популярності відтворення вже палеологівського взірця, доводиться зробити висновок про його втрату. Єдиним свідком про давню реліквію залишилися твори пластичного мистецтва²⁴.

Відома золота “Білгородська гривна” – амулет-змійовик діаметром 4,9 см, знайдений в 1877 р. на землі давнього Білгорода, на правому березі Ірпеню. Найбільш вірогідним власником цього ювелірного витвору, виконаного близько 1100 р., вважають сина Володимира Мономаха – Мстислава, від 1117 р. білгородського князя. Зрозуміло, що відтворити в золоті, на згаданій “гривні” мали, мабуть, саме той образ Богородиці, який найбільше вшановували у князівській родині, а треба зауважити, що іконографічно він цілком відповідає зображенню Холмської ікони Богородиці²⁵. Цей твір царгородського походження кінця ХІ – початку ХІІ ст. донині зберігся в оригіналі²⁶. Вже будучи київським князем, Мстислав Володимирович в 1129 р. заклав церкву св. Феодора, в якій його в 1133 р. і було поховано. Не виключено, що туди він міг подарувати й родинну ікону Богородиці. Нащадки князя влаштували при згаданій церкві монастир св. Феодора, відомий як Вотчий. Невдовзі тут кияни захопили князя Ігоря Ольговича, котрий міг молитися саме перед зазначеною іконою²⁷. Про згадану сумну подію під 1147 р. докладно оповідає Іпатіївський літопис²⁸. В тому самому літописі під 1259 р. міститься повідомлення про те, що князь Данило Галицький приніс до Холма ікони Спаса і Богородиці, які одержав у Києві від сестри Федори з монастиря Феодора²⁹. Ці ікони начебто згоріли, але ікона Богородиці таки існує досі, і немає жодних підстав вважати, ніби вона іншого походження: такі елітарні іконописні твори, до того ж з такою рідкісною іконографією, не могли бути предметом масового виробництва. Все свідчить, що ікону радше за все замовлено Володимиром Мономахом у візантійській столиці і тому її так вшановували нащадки.

Ювелірні твори з числа предметів особистого благочестя звичайно зберігаються якнайгірше, з огляду на цінність металу, з якого їх виготовлено. Щасливо вцілів лише загублений Володимиром Мономахом його золотий амулет-змійовик – славнозвісна “Чернігівська гривна” діаметром 7,4 см, знайдена в 1821 р. на березі Білоусу поблизу Чернігова³⁰. Виготовлення його умовно датують 1084–1094 рр.³¹ З чільного боку в медальйоні зображений на зріст лоратний архангел Михаїл в оточенні грецького напису,

*“Чернігівська гривна”.
1084–1094 рр. Санкт-Петербург,
Державний Російський музей.*

на звороті – жіноча голова в центрі гадючих в оточенні слов’янського й грецького текстів. Якість пластичного виконання така, що виготовлення речі слід припустити лише у князівській золотарській майстерні, де мали працювати досвідчені візантійські ювеліри, і те могло бути саме в Києві. Особливу увагу варто звернути на бісерні написи, що наче імітують низання перлами. Унікальність твору з хрестильним ім’ям Володимира Мономаха (Василій) однак не зашкодила його популярності, на що вказують, мідні відтворення³². Себто елітарні вироби могли “репродукувати” й поширювати в дешевих варіантах.

В Новгороді, в соборній Софійській ризниці зацілили срібні сіони у вигляді увінчаних хрестом купольних ротонд³³. Великий сіон досі продовжують сприймати як витвір, виконаний у Новгороді, цілком слушно датуючи першою чвертю XII ст.³⁴ Його безпосередній взірець – малий сіон має царгородське походження першої половини XI ст.³⁵ Власне доказів на користь новгородського походження великого сіона насправді не наведено, їхня відсутність, ніби компенсується впевненістю в тому, що саме так має бути. Не лише іконографія, але й художній стиль, манера виконання, декоративні мотиви, нарешті техніка – все це вказує на причетність до виконання ніяк не місцевих новгородських, а ймовірніше елітарних царгородських майстрів. Варто придивитися уважніше до карбованих струнких постатей апостолів, моделювання яких з такою пластичною виразністю було складною справою. Треба

*Великий сіон Софійського
собору в Новгороді. Київ, перша
чверть XII ст. Новгородський
державний об’єднаний музей-
заповідник.*

*Архангел Михаїл.
Свт. Василій Великий.
Зображення на куполі Великого
сіону.*

було мати значний досвід, щоб так впевнено вписати в медальйони погруддя, розташовані на поверхні купола. Прозорі ґратки верхньої частини арок вирізняються складною орнаментальною композицією східного походження, відтворення якої потребувало від золотарів доброго знання її структури. Перелік подібних особливостей можна продовжити, охопивши декор колонок, арок, розташування й форму “камінців” – вставок зі скляної пасти. Метою ювелірів і замовника було створити сіон розкішніше його раннього вишуканого взірця. Зображення в одному з медальйонів купола свт. Василя Великого – небесного патрона князя Володимира Мономаха вже сприймається як чітка відповідь на запитання про особу того, хто виказав бажання мати цей твір, створений ювелірами придворного кола³⁶. Саме тут належить пригадати й “бісерні” супроводжуючі написи, властиві золотій “Чернігівській гривні”, приналежність котрої Володимирові Мономаху неможливо заперечувати.

Відомо також, що князь мав намір створити у вишгородському храмі над раками мощів св. Бориса і Гліба “середі цркви терем серебрьен”, можливо за зразком того, котрий існував у базиліці св. Дмитрія в Салоніках, форми якого у вигляді октогону зберіг виконаний в 1059–1061 рр. царгородський срібний ковчег-релікварій з карбованими зображеннями імператора Костянтина Х Дуки і Євдокії Макрамболітиси³⁷. Давній агіографічний твір оповідає, що Володимир Мономах “сице умысли сътворити, да скуеть сребрьмь и золотъм святѣи рацѣ чьстною и святою Христову мученику” [Бориса и Глеба], і при тому подає докладний опис витвору: “Се же преже сътвори, въ лѣто 6610 (1102), а послѣди, по пренесении, множаиша съдѣла надъ святыима гробомъ. Исковавъ бо сребрьныя дѣскы и святыя по нимъ издражавъ и позолотивъ, покова воръ же серебромъ и золотъмъ, съ хрустальными великими разнизании устрои, имущъ врѣху по обилу злато, свѣтильна позолочена, и на нихъ свѣщѣ горящѣ устрои вѣну, и тако украси добрѣ, яко не могу съказати оного ухыщрения по достоянию довьлнѣ. Яко многомъ приходящемъ и отъ Грьк и от инѣхъ же земель, и глаголати: “нигде же сицея красоты нѣсть, а и многихъ святыхъ ракъ видѣли есмы”³⁸. Наведений опис золотарського витвору, виконаного напевно після урочистостей 1115 р., на превеликий жаль, не дозволяє з’ясувати, чи багато було спільного з відомими прикладами західноєвропейського золотарського оформлення рак для мощів святих у XII ст.³⁹

Тут зібрано й розглянуто нечисленні й розпорошені приклади меценатських вчинків князя Володимира Мономаха, хоча можна здогадуватися, що їх було значно більше. Але навіть у такому вигляді знаходимо нові штрихи для характеристики цього видатного можновладця Давньої Русі, котрий майже постійно перебуває в центрі політичного, церковного і культурного життя. На все у нього вистачає часу, уваги, можливості зробити особистий внесок. Він сприяв розвиткові літописання, наголошуючи історичну єдність князівського роду⁴⁰. Можна гадати, що був також замовником численних книг (про це дає підстави говорити велика начитаність князя), хоча жодної з його іменем як власника не знаємо. Отже його меценатство цілком органічно долучається до інших напрямків діяльності, ніби доповнює їх як прояв благочестя. Володимир Мономах не був канонізований, але його вшановували як святого благовірного князя, який “украшений добрыми нравы”. “Милостив же бяше паче мѣры, поминая слово Господне, глаголющее: блажени милостивии, яко ти помиловани будут; и блаженъ разумѣваяй на нища и убога, яко въ день лютый избавит и Господь. Церкви зижа украшая; чтяшетъ же излиха чернеческій чинъ и поповський. Велику же вѣру стяжа къ Богу и сродникама своими, къ святыма мученикома Борису и Глѣбу: темъ же и церковь прекрасну созда, на Лтѣ, во имя его, идѣ же святаго Бориса кровь прольяна бысть”⁴¹. Вимальовується цілком ідеальний образ, позбавлений будь-яких недоліків. Оцінка історика більш розважлива⁴².

¹ Див.: Українські письменники: Біо-бібліографічний словник. – Т. 1: Давня українська література (XI–XVIII ст.) / Уклад Л.Є. Махновець. – К., 1960. – С. 32–35; Лихачев Д.С. Владимир Всеволодович Мономах //

- Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып. 1: XI – первая половина XIV в. – Л., 1987. – С. 98–102.
- ² Ивакин И.М. Князь Владимир Мономах и его Поучение. – Ч. 1. – М., 1901; Орлов А.С. Владимир Мономах. – М.–Л., 1946.
- ³ Янин В.Л. Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и “Хождение игумена Даниила” // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинского Дома) Академии наук СССР. – Т. XVI. – М.–Л., 1960. – С. 112–131.
- ⁴ Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – Т. 1: Печати X – начала XIII в. – М., 1970. – С. 16–17, 70, 170–171, 187–189. – № 25, 97–112. – Табл. 3, 10, 11, 35, 43, 44; Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – Т. 3: Печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг. – М., 1998. – С. 41, 125–126. – Табл. 64, 65.
- ⁵ Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Новый памятник византийского зодчества на Черниговском детинце // Южная Русь и Византия. – К., 1991. – С. 142–157.
- ⁶ Грабар А. Българските черкви-гробници // Грабар А. Избрани съчинения. – Т. 1. – София, 1982. – С. 38–52.
- ⁷ Brunov N. Die Odalar-Djami ver Konstantinopel // Byzantinische Zeitschrift. – Bd. 26. – 1926. – S. 352–372; Alpatov M. Die Fresken der Odalar-Djami in Konstantinopel // Ibid. – S. 373–379; Schasmanu P. Die Grabung an der Odalar Camii in Konstantinopel // Archaeologischer Anzeiger: Beiblatt zum Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Institute. – Bd. 50. – 1935. – S. 517–519.
- ⁸ Ипатьевская летопись / ПСРЛ. – Т. 2. – СПб., 1908. – Стб. 248.
- ⁹ Там само. – Стб. 250.
- ¹⁰ Воронин Н.Н., Раппопорт П.А. Зодчество Смоленска XII–XIII вв. – Л., 1979. – С. 25–33.
- ¹¹ Зыков П.Л. К вопросу о реконструкции Суздальского собора конца XI – начала XII в. // Средневековая архитектура и монументальное искусство: Раппопортовские чтения. – СПб., 1999. – С. 42–45. – Рис. 1.
- ¹² Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников // САИ. – Вып. Е 1–47. – Л., 1982. – С. 59–60. – № 84.
- ¹³ Коринный Н.Н. Переяславская земля: X – первая половина XII века. – К., 1992. – С. 62–64.
- ¹⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 200. Про характер згаданої споруди див.: Малевская М.В., Раппопорт П.А. Церковь Михаила в Переяславле // Зограф. – Бр. 10. – Београд, 1979. – С. 30–39.
- ¹⁵ Брайчевский М.Ю., Асеев Ю.С. Археологические исследования в Переяславе-Хмельницком // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – Вып. 81. – 1960. – С. 112–116; Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. – С. 35–36. – № 50. – Табл. 8; Иоаннисян О.М. О двух памятниках переяславского зодчества и об их месте и общей картине развития архитектуры Руси конца XI – первой трети XII века (Киев, Чернигов, Переяславль, Новгород и Псков в их архитектурном взаимодействии) // Наукові записки з української історії. – Вип. 16. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С. 166.
- ¹⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 446.
- ¹⁷ Константинович М. Развалины Юрьевой божницы в с. Старогородке // Киевская старина. – 1896. – № 11. – С. 129–136; Макаренко Н. Древнейший памятник Переяславского княжества // Сборник статей в честь гр. П.С. Уваровой. – М., 1916. – С. 373–404; Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. – С. 38. – № 54.
- ¹⁸ Зуммер В.М. Юр’ева божница // Записки историко-філологічного відділу ВУАН. – Кн. 15. – К., 1927. – С. 31–43; Макаренко М. Старогородська “божниця” та її малювання // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 205–223; Коринный Н.Н. Переяславская земля. – С. 226–231.
- ¹⁹ Макаренко М. Старогородська “божниця” та її малювання. – С. 214.
- ²⁰ Каргер М.К. Древний Киев. – Т. II. – М.–Л., 1961. – С. 374–391; Асеев Ю.С., Харламов В.О. Нові дослідження церкви Спаса на Берестові // Археологія Києва: дослідження і матеріали. – К., 1979. – С. 84–90; Штендер Г.М. Трехлопастное покрытие церкви Спаса на Берестове // Памятники культуры. Новые открытия. 1980. – Л., 1981. – С. 534–544; Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. – С. 22–23. – № 32. – Табл. 5.
- ²¹ Логвин Г. Возрождение фрески XII века // Искусство. – 1971. – № 8. – С. 64–68; Пуцко В. Берестовська фреска і візантійська мистецька традиція // Пам’ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень. – К., 1996. – С. 39–41.
- ²² Ипатьевская летопись. – Стб. 280–282.
- ²³ Каргер М.К. “Летская божница” Владимира Мономаха // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. – Вып. 49. – С. 13–20; Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. – С. 38. – № 53.
- ²⁴ Докладніше див.: Пуцко В. Византийская икона Богоматери Одигитрии в Смоленске: опыт реконструкции // Zeitschrift für Balkanologie. – Bd. 29. – 1993. – S. 99–110.
- ²⁵ Пуцко В.Г. Білгородська гривна // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 193–198.
- ²⁶ Чудотворна ікона Холмської Богородиці: Повернення з небуття. – Луцьк, 2003.
- ²⁷ Порівн.: Соловьева И.Д. К вопросу о иконографии “Богоматери Игоревской” // История и культура Ростовской земли. 1993. – Ростов, 1994. – С. 110–115. Всі відомі ікони Богородиці Ігорівської майже виключно російського походження не раніше кінця XV – початку XVI ст. Не становить також винятку твір, котрий вважали оригіналом (Історія українського мистецтва. – Т. 1. – К., 1966. – л. 271). Але їх схема дуже віддалено скидається на Холмську ікону.
- ²⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 349–354. Аналіз літописного повідомлення див.: Франчук В.Ю. Тема Ігоря Ольговича Чернігівського в давньоруському літописанні // Любецький з’їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 42–47.

²⁹ Там само. – Стб. 844.

³⁰ Твір має велику бібліографію. Див.: Плешанова И.И., Лихачева Л.Д. Древнерусское декоративно-прикладное искусство в собрании Государственного Русского музея. – Л., 1985. – С. 7, 191. – № 1. – Ил. 1, 2; Николаева Т.В., Чернецов А.В. Древнерусские амулеты-змеевики. – М. 1991. – С. 49–51. – № 1. – Табл. 1.

³¹ Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI–XIV веков // САИ. – Вып. Е 1–44. – М., 1964. – С. 19–20. – № 9. – Табл. XXXIV:1–2.

³² Шугаєвський В. Мідяний змєвек Чернігівського Музею – повторення золотої “Чернігівської гривни” // Чернігів і Північне Лівобережжя. – С. 224–234.

³³ Покровский Н.В. Иерусалимы или Сионы Софийской ризницы в Новгороде // Вестник археологии и истории, издаваемый Императорским Санкт-Петербургским археологическим институтом. – Вып. XX. – 1911. – С. 1–70. – Табл. I–II; Стерлигова И.А. Иерусалимы как литургические сосуды в Древней Руси // Иерусалим в русской культуре. – М., 1994. – С. 46, 55–57. – Ил. 1, 2.

³⁴ Декоративно-прикладное искусство Великого Новгорода. Художественный металл XI–XV века. – М., 1996. – С. 116–123, 451–455. – № 3.

³⁵ Стерлигова И.А. Малый сион из Софийского собора в Новгороде // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в. – М., 1988. – С. 272–286.

³⁶ Спробу пояснити вибір зображення святиителя тим, що складена ним літургія відправляється лише кілька разів на рік, що буцімто надає їй особливу символіку (Стерлигова И.А. Иерусалимы как литургические сосуды... – С. 56. – Прим. 18), неможливо вважати переконливою. Наведене твердження є цілковитою вигадкою, адже структура і символіка літургій св. Василя Великого і св. Іоанна Златоуста однакові. Про супроводжуючі написи великого сіона див.: Мединцева А.А. Грамотность в Древней Руси. По памятникам эпиграфики X – первой половины XIII века. – М., 2000. – С. 151–155. – Рис. 79–85.

³⁷ Стерлигова И.А. Византийский мощевик Дмитрия Солунского из Московского Кремля и его судьба в Древней Руси // Дмитриевский собор во Владимире: к 800-летию создания. – М., 1997. – С. 255–275; Христианские реликвии в Московском Кремле. – М., 2000. – С. 115–118. – № 27.

³⁸ Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им / Приготовил к печати Д.И. Абрамович. – Пг., 1916. – С. 63.

³⁹ Lasko P. *Arg Sacra*. 800–1200. – Harmondsworth. 1972. – P. 193–194, 197, 242–244. – Pp. 209–214, 293–296.

⁴⁰ Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М.–Л., 1947. – С. 92–93; Поппэ А.В. О записи игумена Сильвестра // Культура средневековой Руси. – Л., 1974. – С. 51–52.

⁴¹ Барсуков Н. Источники русской агиографии. – СПб., 1882. – Стб. 101–102.

⁴² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. II. – Львів, 1905. – С. 81, 102–120.